

КОМЕНТАРІ ДО ПАРЕМІЙ І ФРАЗЕМ У ДОСЛІДЖЕННІ ЕТНОЛІНГВІСТИКИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (52)

УДК 811.161.2'282

DOI: 10.24144/2663-6840/2024.2(52).68–73

Коваленко Н. Коментарі до паремій і фразем у дослідженні етнолінгвістики; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. Актуальність досліджень етнолінгвістичних коментарів (укладачів словників, носіїв говірок та ін.) до прислів'їв і приказок, фразем, сталих порівнянь ґрунтується на пошуках закономірностей творення та вживання цих мовних одиниць, з'ясування механізму конструювання вторинних семіотичних систем, їхньої здатності «утримувати» архаїзми, історизми, етнографізми навіть у разі втрати обрядодії, звичаю тощо, можливості в реалізації розуміння та характеристик процесів життя.

У статті досліджено види коментарів до паремій та фразем, зроблені укладачами словників різного типу, фольклористами, зрештою – носіями говірок, які через автокоментування у зв'язних текстах пояснюють походження чи значення сталих висловів. У лексикографічних працях української мови, збірках діалектних текстів різних часових проміжків відображено всю поняттєво-логічну систему навколишнього реального світу в розумінні етносу. Коментарі в словникових статтях, докладні описи історії постання паремій чи фразем у текстах через оповідки, анекдоти, бувальщини та ін., а також розповіді про елементи обрядів та звичаїв, перестороги, табу й прикмети є важливим джерелом для досліджень народного розуміння шляхів творення цих мовних одиниць, їх мотивацій та образності, визначення й обґрунтування явища збереження назв.

Спостережено, що в живому говірковому мовленні постійно відбуваються поновлення форм і семантики, поява нових мотивацій, усе ж від покоління до покоління передаються знання, народне розуміння історії творення цих мовних формул. На ґрунті метафоризованого переосмислення явищ витворилися фраземи, що засвідчують своєрідність мислення та світобачення етносу, побудованих на національних світоглядних принципах.

Цінність етнолінгвістичних коментарів полягає також у фіксації локальних варіантів різних мовних одиниць, що дозволить дослідити динамічні процеси в межах мови та української мови загалом.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, паремія, етнолінгвістичний коментар, історія мови, словник.

Формулювання проблеми. Загальновідомо, що культура етносу, його історія, філософія, психологія, релігія та звичаї, загалом менталітет нації проєктуються у мовному феномені.

Мова завжди була і є визначальним чинником ідентифікації етносу, а її паремії та фраземи є найбільш образним та емоційним складником. Продовжуючи вітчизняні мовознавчі традиції, у записах і дослідженні особливостей української народної перемілогії та фразеології, їхньої ролі у фіксації та збереженні етнічної культурної пам'яті, науковці і в теоретичному обґрунтуванні та практиці опису вивчають ці одиниці в широкому лінгвокультурологічному контексті – взаємозв'язку мови та культури.

Паремії та фраземи є важливим матеріалом для виявлення/уточнення та дослідження ареалу побутування діалектизмів, етнографізмів, архаїзмів, а особливо втрачених у звичному спілкуванні номінацій зокрема та звичаєвій культурі нації загалом. Актуальність досліджень цих одиниць на часовому, просторовому та функційному рівнях є беззаперечною, адже результати уможливають говорити про трансформаційні процеси у фразеологічній системі не тільки формальної структури та значення, а й ступеня «історичності» конотативного складника, збереження знань. Деякі обрядодії можуть втратитися, вийти з активного вжитку, але на рівні фразеологічному все ж бути центром інформаційного висловлення.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на пошуках закономірностей творення та

вживання паремій і фразеологізмів, з'ясування механізму конструювання цих вторинних семіотичних систем, семантичних і структурно-семантичних моделей.

Аналіз досліджень. В основі образності сталих виразів усного народного мовлення лежать спостереження над природою, тваринами, а найбільше – над життям і поведінкою людини. Традиційним для українського етносу є образно-метафоричне відображення у мові й культурі світобачення, осмислення себе і всесвіту, а звідси й розуміння законів життя.

Науковців завжди цікавитиме питання вербального вираження індивідуальних та суспільних знань та світогляду, семантики слів, фразеологізмів, прислів'їв та приказок у матеріальному та духовному світі, етимології архаїчних одиниць, загалом вивчення мовної картини світу [Ужченко 1988; Венжинович 2018; Коваленко 2021].

Нині в українському мовознавстві маємо різноаспектні дослідження фразеологічних одиниць і паремій у теоретичній площині, описи особливостей їхнього функціонування в різних стилях, значення у збереженні національної ідентичності (праці О. Потебні, М. Алефіренка, В. Лавера, М. Демського, Л. Скрипник, В. Ужченка, М. Жуйкової та ін.).

Вивченню проблеми походження, шляхів творення цих одиниць присвячено дослідження А. Коваль, Ф. Медведєва, А. Івченка, Г. Удовиченка, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін. Важливими є зіставно-ти-

пологічний аналіз сталих висловів, реконструкція архаїчних форм, номінацій звичаїв або їхніх елементів, родинної та календарної обрядовості, вірувань, загалом зв'язок словесного вираження з мовною картиною світу (В. Жайворонок, Є. Бартмінський, В. Конобродська, Н. Хобзей, Т. Тищенко та ін.).

У лексикографії новітнього періоду важливими є спеціальні словники символів української культури, зокрема «Словник символів» [Словник символів 1997], «Словник символів культури України» [Коцур, Потапенко, Дмитренко 2002], «Українська міфологія» В. Войтовича [Войтович 2002], «Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник» Н. Хобзей [Хобзей 2002] акцентовано увагу на слові-концепті, слові-символі, лінгвокультуремі.

Грунтовні дослідження паремію та фразеосистеми української мови в діячності та синхронії на рівні літературної мови, соціальних і територіальних діалектів доводять, що фіксація та опрацювання цих мовних одиниць завжди будуть актуальними завданнями з огляду на їхні важливі риси – кодованість етносвідомості та культури, тематична необмеженість, змінність, варіативність, територіальність, здатність «утримувати» переосмислену інформацію та ін.

Мета статті, завдання. Метою нашого дослідження є вияв та аналіз різновидів коментарів до паремій та фразем у лексикографічних працях XIX – XXI ст., збірках прислів'їв і приказок, збірниках текстів діалектного мовлення в реалізації розуміння та характеристики етнолінгвістичного та етнокультурного складника. Завдання – визначити можливості коментарів для виявлення історії творення, семантичних та емотивних можливостей цих одиниць.

Методи та методика дослідження. Методика дослідження етнолінгвістичних коментарів до прислів'їв, приказок і фразем спрямована на виявлення мотивацій і творення цих одиниць, особливостей поєднання компонентів у створенні образності, дотепності, рис уснорозмовності й територіальності та ін.

Метод суцільної вибірки лінгвістичних фактів уможливив урахування лексикографічних матеріалів, збірок паремій і даних текстів-розповідей від носіїв говірок – достовірний і важливий матеріал для вияву процесів творення і розуміння мовцями народних образних вторинних номінацій. Зазначимо, що в статті збережено графічні знаки транскрипції аналізованих видань.

Виклад основного матеріалу. Діахронічні та синхронічні дослідження української фразеології та пареміології спираються на цінний, значущий і достовірний матеріал діалектних, фольклорних, етнографічних, етнолінгвістичних збірок. Зокрема записи І. Франка, Матвія Номиса, П. Чубинського, І. Огієнка, М. Пазяка, В. Ужченка, Г. Аркушина та ін. є цінним і достовірним свідченням складу мовних одиниць мови в певні періоди, історія розвитку лексикографічного досвіду, зокрема принципів побудови словникової статті, видів етнолінгвістичних коментарів тощо. Це важливо і для аналізу різно-

часового виявлення семантики, компонентного складу сталих одиниць, з'ясування механізмів їх творення, розвитку образності та метафоричності тощо. Зауважимо, що в працях подано тлумачення значення сталих висловів із точною фіксацією території побутування, подекуди – походження, а також джерела творення.

Укладачі «Фразеологічно-паремійного словника Східної Слобожанщини XIX століття» акцентують увагу на важливості досліджень «механізму конструювання вторинних семіотичних систем, пов'язаних із передачею культурної семантики як певних «квантів знання», концептів, стереотипів...» [Ужченко, Ужченко, Барвіна 2012, с. 3].

У «Галицько-руських народних приповідках» Іван Франко часто коментує записані прислів'я, приказки, сталі вислови з опертям на народні розповіді, анекдоти, бувальщини та ін. Цінність такої праці, а особливо притекстових коментарів до паремій, із часом лише зростає з огляду на потребу досліджень історії творення мовних одиниць, загалом розуміння архаїзмів, історизмів, етнографізмів, особливостей їх вживання у складі сталих висловів, збереження в сучасному спілкуванні чи втрату, трансформації тощо.

Зауважимо, що І. Франко пояснює і тонкощі гумористичного вживання слів чи виразів, наприклад: *Пиха на два штихи, а вуший на палець* (Мошанець). Штихом називається один рядок вишивання; пиха на два штихи значить надзвичайну, коштовнішу прикрасу. Приповідка іронізує над зверхньою прикрасою і внутрішньою нуждою [Франко 1901 – 1910, с. 1278]; *не всім однако дано: одному сито, а другому решето* [Франко 1901 – 1910, с. 1206]. Мова про суспільну нерівність. Гумор лежить у слові «сито», що має двояке значення: *satt i Sieb*; зі складу речення випадало б надіятися в другій половині антитези «голодно» [Франко 1901 – 1910, с. 1207]; *пізнати пана по хольвах* (Нагусевичі). Панські гайдуки ходили звичайно в чоботях з високими халявами і з кутасами різних кольорів, по яких пізнавано, котрий гайдук до якого пана належить [Франко 1901 – 1910, с. 1237].

У збірці «Українські приказки, прислів'я, і таке інше» Матвія Номиса зафіксовано паремії, фразеологізми із тлумаченням їхнього значення, деколи – походження чи етнолінгвістичним коментарем, із вказівкою на територію побутування чи прізвище збирача. У виданні подано матеріали з більшої території України, що уможливує простеження динаміки різних говорів як на фразеологічному, так і на інших рівнях мови. Наприклад, творення виразів *вирвався, як Пилип з конопель; вискочив, як Пилип з коноплі; гульк, як Пилип з кукурудзів* Матвій Номис пояснює бувальщиною: *«Був шляхтич, в військових речах бравий, родом з Конопель Сандомирського краю, і звався Пилип. На якимсь сеймику він, не розібравши діла, вбовтнувся в річ без ладу, так що усі, розсміявшись, стали один по одному питать: хто то, хто то? А сусіди п. Пилипа й кажуть: «То рап Filip z Kopori». З того часу у пішов той Пилип у люде, та й до нас дійшов»* [Номис 1993, с. 172].

До паремій не ясла до коней ходять, а коні до ясел; ясла до коней не ходять, а коні до ясел; не йдуть ясли за волами, але воли за яслами Матвій Номис подає коментар, що засвідчує тогочасні правила поведінки, моральні принципи, повчання: «приказка вживається теж про дівчат і хлопців, що, мов, дівчата до хлопців не ходять» [Номис 1993, с. 223].

Трапляється, що укладач збірки вказує на шлях творення паремії чи фразеологізму від 'побрехеньки', наприклад: *сербайте, хлопці, юшку, а риба насподі – Се скидає на ту брехеньку, як один чоловік обід ставив: вирубав ополонку, поклав хліб, ложки, старців посадовив... їжте, мов, люде добрі, щербу, а там и рибка насподі* [Номис 1993, с. 526].

У «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка найповніше відбито живу літературну мову та її територіальні різновиди, а джерелом слугували записи, що фіксують номінації на позначення деталей житла і побутових предметів, народних ремесел, культурної спадщини українського народу. «Побачивши світ друком ще на початку нашого сторіччя, він і через сто років продовжує свою благодатну службу всім, хто до нього звертається, хто шукає в ньому незбагненні грані українського народного слова» [Дорошенко 1909, с. 21].

І до сьогодні «Словарь української мови» Бориса Грінченка є цінною лексикографічною пам'яткою, яка не втратила ні практичного, ні наукового значення. За спостереженнями, власні етнолінгвістичні коментарі Б. Грінченка найчастіше подає до обрядових фразеологізмів, так само послугується коментарями відомих на той час фольклористів, етнографів (А. Левченка, К. Шейковського, П. Чубинського, Матвія Номиса та ін.), письменників – дослідників народних звичаїв, обрядів і традицій (наприклад, І. Франка, А. Свидницького, С. Руданського та ін.). Детальні описи чи пояснення знаходимо до поданих у словнику фразем, наприклад: *Дати дуба – а) у овчинниковь: намазывать, намазати овчину настоемь дубовой коры; б) умереть* [Грінченко 1907–1909, с. 23]; обрядових фразем: *Вечерю посилати* – Вь канун Рождества, послѣ обрядового ужина, посылають вечерю (кутю, озварь) родителѣмь, кумамь, крестному отцу или матери, священнику и пр.; носять ее, обыкновенно дѣти, завязанную вь платокъ или полоенце; тѣ, кому ее приносятъ, лишь отвѣдаютъ ее и возвращаютъ (для дальнѣйшихъ посѣщеній), подаривъ что либо принесшему [Грінченко 1907–1909, с. 143]; паремій, наприклад: *Твоя хата, а мій верх* – Обрядовыя слова новобрачной, подѣзжающей къ хатѣ мужа, выражающія пожеланіе властвовать вь домѣ мужа [Грінченко 1907–1909, с. 139].

У словникових статтях лексикографічної праці XIX ст. К. Шейковського натрапляємо на етнолінгвістичний коментар паремій та фразем, у складі яких є описувана лексема. Важливо, що укладач не тільки пояснює походження висловів, а й графічно передає живе народне мовлення, наприклад:

БАСОЛІ. Это слово употребляется вь слѣдующей поговоркѣ: *Аўже мѣні нѣ до соли, колы грают на басолі!* Поздно кормить собакъ, когда

пора итти на охоту. Вь такомъ смыслѣ эта поговорка употребляется вь Подольской губернии. Многія пословицы и поговорки суть не что иное, какъ изреченія, взятія изъ анекдотовъ, фацецій, повѣствованій и т.п. Къ такимъ поговоркамъ относится и эта. Я давно слыхалъ эту поговорку, но только недавно услышалъ отъ г. Стрижевскаго относящійся къ ней анекдотъ. *«Чоловік и жінка пішли до міста купити соли. От купили соли на гривню, чи що. Чоловік зав'язав і у хустину, тай пішов назад до дому ж жінкою. На дорозі зострілос' вісіля, и музыкы так гарно гралы що чоловік пішов наўприсідки. А жінка и собі давай тан'цювати та усе прыспівує: чоловіче! сіл' згубыш. Чоловіче! сіл' згубыш А він собі с'ніває: «тѣпер мѣні нѣ до соли, колы грают на басолі!»* [Шейковський 1861, с. 35-36].

Отже, докладний опис лексем, відповідних понять, сталих висловів з етнолінгвістичними коментарями є унікальною енциклопедичною довідкою про функціонування мовних одиниць у різні часові періоди.

Унікальним явищем в українській лексикографії є «Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини XIX століття», укладений на матеріалі найбільшої етнографічної пам'ятки Східної Слобожанщини кінця XIX ст. «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии» і наповнений словниковими статтями і до фразем, і до паремій, що й робить цю працю цінною для етнолінгвістичних досліджень. Укладачі зауважують: «У фразеологізмах і пареміях виразно простежується система ціннісних пріоритетів, їхніх оцінок, особливостей ментальності, а отже, ці вислови є дзеркальним відображенням духовності мовців певного ареалу та періоду» [Ужченко, Ужченко, Барвіна 2012, с. 3].

В аналізованому словнику важливим для збереження обрядово-звичаєвої спадщини є відібрані фраземи, наприклад: *просити благословення від кого, обр. – Получить благословеніе. Весільний обряд. *Різні обряди: просити у батьів перед одруженням; коли хлопець хоче одружитися, його батько йде до священника й просить у нього благословення* [Ужченко, Ужченко, Барвіна 2012, с. 41]; *вареники їсти, обр. – Варенькы йисты. Весільний обряд сватання. * Молодь місить, ліпить, варить вареники й подає їх на стіл* [Ужченко, Ужченко, Барвіна 2012, с. 53]; *водити козла* – Народний обряд-гра. *Протягом трьох тижнів, починаючи зі Всеїдної, молодь вечорами «водить козла». Так називається гра зі співами, яка полягає в тому, що дівчата стають у ряд або коло, беруться за руки, ідуть по вулиці або стоять на місці й співають: *Та вскочыв козел у город, у город, та пойив козел лук-чеснок лук-чеснок* [Ужченко, Ужченко, Барвіна 2012, с. 131].

Важливим підтвердженням для висновків про слов'янський етногенез загалом та український зокрема є словникові коментарі до прислів'їв і приказок, зафіксованих у мовленні кінця XIX ст., наприклад: *до Димитра дівка хитра, а після Димитра – сякий-такий, аби був та щоб хліба роздобув.* *Свято Дмитра 26 жовтня/8 листопада. Від цього дня сезон сватання закінчувався [Ужченко, Ужчен-

ко, Барвіна 2012, с. 95]; *тик і притик, починок приволик* – тик и притик, починок приволик. До дня 8/21 січня. *У різдвяний день жінки починають прясти, «від чого й склалася приказка» [Ужченко, Ужченко, Барвіна 2012, с. 202];

Окрім того, антропологічний підхід дозволяє залучити до наукового аналізу комплексу даних про мовну картину світу з опертям і на тексти діалектного мовлення, які є цінним інформативним і багатоаспектним джерелом. У записах мовлення носіїв говірок на різні теми, у їхніх переказах казок чи легенд засвідчено коментарі до історії створення паремій чи фразем. Наприклад, О. Курило у записах мовлення носія говірки с. Москалівка (передмістя м. Браїлова), що належить до групи подільських говірок, подає текст «Про дурну жінку», у якому є розлогий коментар, історія, що є своєрідною інформациєю-коментарем про походження фразеологізму *немає клепки* (у кого), *вставити клепку* (кому). Йдеться про жінку, яка витратила усі гроші на музиків, нічого не купила: *Тий чоловік з нею свари'ця. „Ти бискле'пка!» ка'жи. Ну, бискле'пка тий бискле'пка, тий все він її' ка'жи, то вона' бискле'пка. Тий вона' вже зажури'лася. Тий він її' дав гро'ші шось купи'ти. Али вона' ка'жи: „Ну, чика'й, тра'сця тво'ї ма'турі, я піду' до жи'да, ниha'й міні'кле'нку вста'ви». Він ду'маи, шо вона' так шутку'йи, а вона' так'е спра'вді. Ну, тий це я вже забу'ла, кі'льк'и там вона' ма'ла гро'ші: чи два рублі', чи три рублі'. Ну, тий прихо'ди вона' до жи'да тий ка'жи: „Встав міні'кле'нку». А жид ка'жи: „Де-е?“ – Чолові'к чось все міні' ка'жи, шо я бискле'пка тий бискле'пка. Подиви'ся тут міні'». Жид ма'цайи її' за го'лову, ну, тий ка'жи: „В те'би нима'кле'пок аж дві». А вона' ка'жи: „Ну, то бири'міні'тий вставля'й дві». Ну тий жид її' причіти'в з іцно'го бо'ку кле'почку і з дру'гого. Тий пішла' вона' додо'му. Прихо'ди додо'му тий ка'жи до чолові'ка: „Бач, тра'сця тво'ї ма'тері, ти каза'в, шо в ме'ни нима'кле'пок, а в ме'ни є аж дві“. Тий вже [Курило 1928, с. 46].*

Зауважимо, що сучасні тексти діалектного мовлення не тільки уможливають точно й різнорівнево фіксувати типові й специфічні риси мовних одиниць на рівні говірки, аналізувати особливості їх функціонування, а також визначати центральні та периферійні одиниці в мовленні, тому важливими є коментарі власне носіїв говірок. Особливе зацікавлення викликають діалектні тексти обрядової тематики, у яких на різних мовних рівнях зафіксовано назви звичаїв, обрядів, традицій та ін., сталі вислови, що відбивають світогляд етносу, автокоментарі до паремій від інформантів, наприклад: *бо йак'кажут та'ка йе'наша'галиц'ка пого'в'ірка / знай'с'е к'ін'с'ко'нем / а в'іл з во'лом // се'бто шо йак'шо бу'у' за'можній / газ'д'і'ус'кі' син / ну і за'можна газ'д'і'ус'ка дон'ка / то во'ни с'і ста'рала три'мати йа'кос'во'с'ібно* (с. Трибухівці Бучацького р-ну Тернопільської обл.). У зв'язних текстах, записаних на території надністрянських говірок, натрапляємо на коментар фразеологізму *тупий як ложка*: *бо се л'удина дару'вала л'уд'ам жи'т'а / во'на помо'гала*

пер'р'ізати дитин'і пупо'вину // то ка'зали шо / о / баба Палашка в'ід'р'ізала пупц'е но'жем // а йак дитина'була за'уж'ди йа'ко'ус' па'жерливо'у / л'і'ниво'у / ка'зали шо в'іч:икрижила пупо'вину тупо'у' лошко'у // то'му та'ке са'ме кажут / тупий йак то'та' лошка (с. Жизномир Бучацького р-ну Тернопільської обл.).

Унаслідок комунікації інформант намагається не тільки послідовно розказати слухачеві якісь життєві пригоди, особливості традиційних для його місцевості звичаїв, обрядів, а й пояснити сталі вирази з так званими конструкціями покликання, коли щось повідомляють із вказівкою на інших носіїв говірок – *казали, кажуть, як то кажуть, так говорили, як той казав* та ін. Це засвідчує розуміння мовцем таких висловів та їх давнього походження. Наприклад, у текстах про родильну обрядовість розповідають про заборони деяких дій, коментуючи фразему *зав'язати долю*: *Ка'зали / шо та'ж'інка йа'ка'уже ва'г'ітна / то йі'йи не'т'реба н'і'п'расти / н'і'шити а'би бо'рон'боже дитин'і не'за'й'язати дол'у // чос' так коліс'говорили // а'й не'д'іл'у бо'рон'боже'було йі'йи б'рати голку'у'руки а'бо вер'етено // ка'зали / шо йак'шо к'рутиш вер'етеном / то дитин'і с'і св'іт'буде вес'час кру'тити // а йак бе'реш йі'г'лу'у'руки / то дол'у при'шийеш* (с. Жизномир Бучацького р-ну Тернопільської обл.). У сучасних південноволинських говірках зафіксовано: *а'бували та'к'і'д'іти шо ро'д'илис'а'у'со'роц'і / то'каже / во'но'дуже и'час'ливо / от'каже / ти'у'со'роц'і ро'ди'у'с'а* (с. Чепелівка Красилівського р-ну); *бу'ли с'ватку'вали / і при'носили на хри'с'тиниці' / ро'били букетики с'к'в'іток / ма'чали'у'го'р'іл'ку / били'є'йіх по'губах і про'да'вали'т'і'к'в'іт'ки / брали гро'ш'и'у'за них // а ше на'мило'ка'зали' / дитин'і дати на'мило' / то'же да'вали'є'гро'ш'і / на'мило'кажут* (с. Чепелівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.).

Етнолінгвістичні коментарі в розповідях підтверджують тезу про те, що для мовленнєвої організації тексту визначальними є зовнішні образи, спостереження над довкіллям, наприклад: у середньополіських говірках – *Бо'бер йак уг'л'ане л'уд'іну / то вел'ми'плаче по'д'ет'ax / йо'го'наша'мат'і'бачи'ла з'д'ет'мі' / і так в'он'плака'у'кажут / так сл'ози'котец'а йак з'бобра* [Довгопол, Залеський, Прилипко 1977, с. 76]; в українських говірках Підляштя – *бус'ол'літ'ит'на те'саме гниздиш'ко прили'тайе // де в'родиц'а / там'хочиц'а // та'к'е* [Аркушин 2007, с. 94].

Висновки. Отже, паремії та фраземи – це особливі мовні знаки, які виконують не лише мовленнєву, але й культурну функцію, адже здатні через образність, метафоричність зберігати інформацію про людину, її навколишній світ, звичаї та обряди, мораль уявлення тощо. Для лінгвокраїнознавства важливою є національно-культурний складник цих одиниць, тобто зміст, який відбиває особливості мовної картини етносу.

У живому говірковому мовленні постійно відбуваються поновлення форм і семантики, поява нових мотивацій, від покоління до покоління переда-

ються знання, народне розуміння історії творення цих мовних формул. На ґрунті метафоризованого переосмислення явищ витворилися фразеологізми, що засвідчують своєрідність народного мислення та світобачення, побудованих на національних світоглядних принципах.

Досліджено, що в лексикографічних працях української мови, збірках діалектних текстів різних періодів відображено всю поняттєво-логічну систему навколишнього реального світу в розумінні етносу. Коментарі в словникових статтях, докладні описи історії постання паремій чи фразем у текстах через оповідки, анекдоти, бувальщини та ін., а також розповіді про елементи обрядів та звичаїв, перестороги, табу й прикмети є важливим джерелом для досліджень народного розуміння шляхів

творення цих мовних одиниць, їхньої мотивації та образності, визначення й обґрунтування явища збереження назв.

Ґрунтовність етнолінгвістичного коментаря залежить від точності фіксації виявів одиниць, вичерпності опису семантики, мотивації, особливостей уживання в обрядовому тексті та в повсякденному спілкуванні, як фраземи, прислів'я та приказки збережені в пам'яті та свідомості носіїв етнокультури, які відомі, але мають компоненти із непрозорою семантикою.

Водночас такий коментар важливий і для суміжних галузей (фольклористики, етнографії, історії), адже уможливить дослідження проблем формування і розвитку ментальності, духовної та матеріальної культури нації.

Література

1. Аркушин Г. Л. Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 536 с.
2. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології. Ужгород, 2018. 463 с.
3. Войтович В. Українська міфологія. Вид. 2-ге, стереотип. Київ: Либідь, 2005. 664 с.
4. Говори української мови (Збірник текстів) / укл.: Довгопол С.Ф., Залеський А.М., Прилипко Н.П.; відп. ред. Т.В. Назарова. Київ: Наукова думка, 1977. 590 с.
5. Дорошенко Д. Словарь української мови. Рада. 1909. 2 серпня. С. 20-27.
6. Коваленко Н.Д. Фразеологія в українському діалектному мовленні. Кам'янець-Подільський, 2021. 404 с.
7. Курило О. Матеріали до української діактології та фольклористики. Київ, 1928. 60 с.
8. Словарь української мови: в 4-х т. / упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. Київ, 1907–1909.
9. Словник символів / Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін. Київ, 1997. 155 с.
10. Словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. Київ, 2002. 260 с.
11. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. Київ, 1988. 217 с.
12. Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Уклав М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ: Либідь, 1993. 768 с.
13. Філіпчук М.В. Етносимволіка мовних одиниць в українському обрядовому дискурсі: автореф. дис. канд. філол. наук. Київ, 2007.
14. Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини ХІХ століття. В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, Н.О. Барвіна та ін. ; за ред. В.Д. Ужченка. Луганськ, 2013. 288 с.
15. Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Львів, 1901-1910. URL: <http://surl.li/ekfwwe>
16. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.
17. Шейковський К. Опытъ южнорусскаго словаря: в 4 т. Київ, 1861. Т. 1: А–З. Вип. 1: А–Б.

References

1. Arkushyn H. L. (2007) Holosy z Pidliashshia (Teksty) [Voices from Pidliashshia]. Lutsk: Red.-vyd. vidd. "Vezha" Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky. 536 s. [in Ukrainian].
2. Venzhynovych N.F. (2018) Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy v konteksti kohnitologii ta lnhvokulturologii [Phrasemics of the Ukrainian Literary Language in the Context of Cognitology and Linguistic Culturology]. Uzhhorod. 463 s. [in Ukrainian].
3. Voitovych V. (2005) Ukrainska mifolohiia [Ukrainian Mythology]. Kyiv. 664 s. [in Ukrainian].
4. Hovory ukrainskoi movy [Dialects of Ukrainian Language] (Zbirnyk tekstiv) (1977) / ukl.: Dovhopol S.F., Zaleskyi A.M., Prylypko N.P.; vidp. red. T.V. Nazarova. Kyiv: Naukova dumka. 590 s. [in Ukrainian].
5. Doroshenko D. (1909) Slovar ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]. Rada. 2 serpnia. S. 20–27 [in Ukrainian].
6. Kovalenko N.D. (2021) Frazeolohiia v ukrainskomu dialektnomu movlenni [Phraseology in the Ukrainian Dialect Speech. Kamianets-Podilskyi. 404 s. [in Ukrainian].
7. Kurylo O. (1928) Materialy do ukrainskoi diiaktoologii ta folklorystyky [Materials for Ukrainian Dialectology and Folkloristics]. Kyiv. 60 s. [in Ukrainian].
8. Slovar ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language] (1907–1909): v 4-kh t. / uporiadkuvav, z dodatkom vlasnoho materialu, Borys Hrinchenko. Kyiv [in Ukrainian].

9. Slovník symboliv [Dictionary of Symbols] / Potapenko O.I., Dmytrenko M.K., Potapenko H.I. ta in. Kyiv, 1997. 155 s. [in Ukrainian].
10. Slovník symboliv kultury Ukrainy [Dictionary of Cultural Symbols of Ukraine] / za zah. red. V.P. Kotsura, O.I. Potapenko, M.K. Dmytrenka. Kyiv, 2002. 260 s.
11. Uzhchenko V.D. (1988) Narodzhennia i zhyttia frazeolohizmu [The Birth and Life of Phraseology]. Kyiv. 217 s. [in Ukrainian].
12. Ukrainski prykazky, pryslivia, i take inshe [Ukrainian Sayings, Proverbs, and so on] (1993). Uklav M. Nomys / uporiad., prymit. ta vstupna st. M.M. Paziaka. Kyiv: Lybid. 768 s. [in Ukrainian].
13. Filipchuk M.V. (2007) Etnosymbolika movnykh odynyt v ukrainskomu obriadovomu dyskursi [Ethnosymbolism of Language Units in Ukrainian Ritual Discourse]: avtoref. dys. kand. filolol. nauk. Kyiv [in Ukrainian].
14. Frazeolohichno-paremiinyi slovník Skhidnoi Slobozhanshchyny XIX stolittia (2013) [Phraseological and Paremic Dictionary of Eastern Slobozhanshchyna of the 19th Century]. V.D. Uzhchenko, D.V. Uzhchenko, N.O. Barvina ta in.; za red. V.D. Uzhchenka. Luhansk. 288 s. [in Ukrainian].
15. Franko I. (1901–1910) Halysko-ruski narodni pryrovidky [Galician and Russian Folk Tales]. Lviv. URL: <http://surl.li/ekfwwe> [in Ukrainian].
16. Khobzei N. (2002) Hutsulska mifolohiia: etnolinhvistychnyi slovník [Hutsul Mythology: an Ethnolinguistic Dictionary]. Lviv. 216 s. [in Ukrainian].
17. Sheikovskiy K. (1861) Opyt yuzhnorusskago slovaria [Experience of the South Russian Dictionary]: v 4 t. Kyiv. T. 1: A–Z. Vyp. 1: A–B [in Ukrainian].

COMMENTS ON PAROEMIAS AND PHRASEMES IN ETHNOLINGUISTIC STUDIES

Abstract. The relevance of the research of ethnolinguistic comments (compilers of dictionaries, speakers of dialects, etc.) on proverbs and sayings, phrasemes, and fixed comparisons is based on the search for patterns of creation and use of these linguistic units, clarification of the mechanism of construction and use of these secondary semiotic systems, their ability to “keep” archaisms, historicisms, ethnographisms even in the case of loss of rituals, customs, etc., and the possibility of realizing of understanding and characterizing the processes of life.

In the article the types of comments on paroemias and phrasemes made by compilers of various types of dictionaries, folklorists, and finally, by native speakers of dialects, who explain the origin or meaning of fixed expressions through auto-comments in coherent texts have been examined. The lexicographical works of the Ukrainian language, collections of dialect texts of different time periods reflect the entire conceptual and logical system of the surrounding real world as understood by the ethnic group. Comments in dictionary entries, detailed descriptions of the history of paroemia or phrasemes in texts through stories, anecdotes, etc., as well as stories about elements of rites and customs, warnings, taboos, and signs are an important source for researching folk understanding of the ways in which these linguistic units were created, their motivations and imagery, and the definition and justification of the phenomenon of name preservation.

It has been observed that in living colloquial speech, forms and semantics are constantly being renewed, new motivations are emerging, and yet knowledge and folk understanding of the history of these language formulas creation are passed down from generation to generation. On the basis of a metaphorical rethinking of phenomena, phraseological units have been created that testify to the originality of the ethnic group’s thinking and worldview, based on national ideological principles.

The value of ethnolinguistic commentaries also lies in recording local variants of various linguistic units, which will allow us to study dynamic processes within the dialect and the Ukrainian language as a whole.

Keywords: phraseme, paroemia, commentary, ethnolinguistics, language history, dictionary.

© Коваленко Н., 2024 р.

Наталія Коваленко – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам’янець-Подільський, Україна; ndm.kovalenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7810-1982>

Natalia Kovalenko – Doktor of Philology, Professor, Professor of the Ukrainian Language Department, Ivan Ohiienko Kamianets-Podilskyi National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine; ndm.kovalenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7810-1982>